

Speuren naar Romeinse sporen Forten, huizen en graven in de gemeente Katwijk

Lerarenhandleiding bij het erfgoedproject voor groep 5, 6 en 7

Les 1: Een dag uit het leven van Lavinia en Marcus

60-90 minuten

Lesinhoud

Een introductiefilm vertelt over de Romeinen in ons land: hoe kwamen ze hier en waarom, waar vestigden ze zich precies? Ook ontdekken de leerlingen welke Romeinse sporen er in de gemeente Katwijk te vinden zijn. De Romeinen namen allerlei dingen mee die de mensen hier toen nog niet kenden. Inmiddels zijn die dingen niet meer weg te denken: het riool, dakpannen, bepaald voedsel, munten. Ook maken de leerlingen kennis met de Romeinse kinderen Lavinia en Marcus en met het dagelijks leven van een Romeins gezin in ons land. Vervolgens doen de leerlingen onderzoek naar diverse aspecten van het Romeinse dagelijks leven. Hun ontdekkingen verwerken ze in een creatieve opdracht. Hiermee bereiden ze ook een bezoek aan (een van) de erfgoedlocaties voor.

Lesdoelen

De leerlingen weten dat het gebied van de gemeente Katwijk een belangrijke plek langs de Romeinse limes (grens) was en dat daarvan veel sporen zijn gevonden. Ze leren over het lokale Romeinse dagelijks leven en ontdekken dat wij veel typisch Romeinse dingen nog steeds kennen. Ze verwerken hun ontdekkingen in een creatieve opdracht en een korte presentatie.

Nodig tijdens de les

Digibord,
de bijbehorende PowerPoint,
het verhaal (bijlage 1),
prints van de themakaarten (bijlage 2),
voor extra informatie eventueel bijlage 6,
schrijfmateriaal voor onderzoeksantekeningen,
devices met internetverbindingen.

Vorbereiding op de les

Zet de film klaar op het digibord (<http://www.canonvankatwijk.nl/onderwijs/lesbrieven-limes/>).
Zet de PowerPoint klaar (illustraties bij de acht thema's)
Zorg voor een print van elke themakaart (bijlage 2).

Inleiding: Lavinia en Marcus, aangenaam

Schrijf de volgende termen op het digibord:

- Lugdunum
- Kalla
- Praetorium Agrippina
- Brittenburg

Vraag de leerlingen wat dit voor woorden zijn: waar denken ze aan? En wat hebben de woorden met de gemeente Katwijk te maken? Als de leerlingen bekend zijn met deze termen, dan kun je per term klassikaal een mindmap maken.

Licht kort toe dat de woorden te maken hebben met de Romeinse tijd in ons land, bijna 2000 jaar geleden. Lugdunum was de Romeinse naam van Katwijk. Brittenburg is de naam voor een fort en Kalla is een toren aan de kust. Valkenburg heette toen Praetorium Agrippina. Er zijn veel sporen van de Romeinen in deze streek gevonden. Sporen van bijna 2000 jaar oud dus!

Start de introductiefilm. De film vertelt over de Romeinen in ons land en in de streek waar nu de gemeente Katwijk is: waar vestigden ze zich precies, waarom waren ze hier en wat namen ze vanuit Rome allemaal mee? Ook maken de leerlingen in de film kennis met Lavinia en Marcus, twee Romeinse kinderen die met hun ouders hierheen verhuisden. Hun vader is als soldaat gelegerd in het fort. De kinderen wonen met hun moeder in de nabijgelegen vicus. Hoe zag hun (dagelijks) leven eruit, bijna 2000 jaar geleden?

Bespeek de film kort na:

- Wat wist je al? Wat was nieuw?
- Wat herken je uit je eigen leven?
- Heb je wel eens iets Romeins hier in de buurt gezien?
- Wat denk je over Lavinia en Marcus te ontdekken?

Opdracht: een dag uit het leven van ...

Vertel dat de leerlingen meer gaan ontdekken over het dagelijks leven van Lavinia en Marcus.

Benoem en bekijk aan de hand van de PowerPoint de acht verschillende thema's:

1. Koken en eten
2. Mode en verzorging
3. Reizen
4. Leven en dood
5. Winkels en handel
6. School en vrije tijd
7. Een dak boven je hoofd
8. Het leger

Lees het verhaal in bijlage 1 voor. In dit verhaal komen alle bovenstaande thema's kort aan bod (zie kleuren in de tekst). Verdeel de klas in drie- of viertallen. Elk groepje gaat zich verdiepen in een van de thema's. Wijs de thema's aan de groepjes toe of laat de groepjes zelf kiezen.

De leerlingen doen als volgt onderzoek:

Voor elk thema bestaat een themakaart (bijlage 2). De leerlingen bestuderen de informatie op hun kaart. Laat ze bijvoorbeeld om de beurt een stukje hardop voorlezen.

Aan de hand van de kaarten voeren de leerlingen de volgende opdrachten uit:

A. Elk groepje verwerkt zijn bevindingen in een tableau vivant, waarmee ze een scène uit het voorleesverhaal uitbeelden. Laat de leerlingen voorwerpen en kleding verzamelen waarmee ze hun tableau duidelijk maken en ondersteunen.

B. Voor groep 6/7 extra: elk groepje bereidt een korte 'presentatie' voor, zodat de leerlingen tijdens de Romeinenroute in les 2 hun klasgenoten meer kunnen vertellen over een plek of voorwerp.

Op elke kaart staan aanwijzingen om deze opdrachten goed uit te voeren.

Zie bijlage 6 voor extra bronnenmateriaal.

Afsluiting: laat maar zien

Lees het verhaal nogmaals voor. Pauzeer telkens om de leerlingen hun tableau vivant te laten zien. Maak foto's van het tableau. Voeg tekst en foto's na afloop samen in één document, zodat er een mooi geïllustreerd verhaal ontstaat.

Bijlage 1: Verhaal:

Een dag uit het leven van Lavinia en Marcus

25 mei 69 na Christus

"Lavinia, Marcus! Wakker worden!" Mama riep al voor de derde keer. Het was tijd om op te staan. Lavinia en Marcus moesten snel eten en dan naar school. Maar Lavinia had helemaal geen zin. Ze draaide zich het liefst nog even om in haar **warme bedje** om verder te slapen. Haar broertje Marcus dacht er precies hetzelfde over zo te horen aan zijn zachte gemopper.

"Lavinia, Marcus ... NU!" Mama klonk inmiddels een beetje boos. Dan toch maar opstaan, anders zou het echt niet gezellig zijn aan de ontbijttafel. Snel glipten de kinderen uit hun bed, **wasten zich en kleedden zich aan**. Mama had het ontbijt al klaargezet. Ze aten snel, pakten hun schoolspullen en na tien minuten liepen ze over **de weg naar school**. Lavinia dacht even terug aan de keer dat ze met papa en mama over deze weg helemaal **vanuit Rome** hierheen waren gekomen. Wat een lange reis was dat geweest.

Eenmaal **in de klas bij de meester** kroop de tijd voorbij. Soms vertelde de meester **de mooiste verhalen**, maar vandaag moesten ze vooral rekenen. Gelukkig was er ook af en toe een pauze, waarin ze samen met hun vriendjes lekker konden **buitenspelen**.

Mama had gezegd dat Lavinia en Marcus meteen na school terug naar huis moesten komen. Papa kwam een paar dagen niet langs van **zijn werk**, dus ze had de hulp van de kinderen nodig. Gelukkig hadden ze geen huiswerk. Lavinia deed **boodschappen**. Ze kocht spullen voor het avondeten. Marcus hielp met **koken en de tafel dekken**.

Met z'n drieën kletsten ze gezellig en smulden van het eten. Mama vertelde voor het slapen nog een spannend verhaal, waardoor Lavinia niet meer dacht aan die moeilijke sommen van vandaag. Toen mama het licht eenmaal uit had gedaan, sliep ze heel snel heerlijk in.

Koken en eten

Mode en verzorging

Onderweg

Leven en dood

Winkels en handel

School en vrije tijd

Een dak boven je hoofd

Het leger

Bijlage 2: Themakaarten

1. Koken en eten

Wat aten de Romeinen en hoe maakten ze hun eten klaar?

Nieuw voedsel

Toen de Romeinen naar ons land kwamen, brachten ze voedsel mee dat de mensen hier nog niet kenden: druiven en perziken bijvoorbeeld en ook olijfolie en kippen.

Servies

De Romeinen gebruikten verschillende soorten **aardewerk**: kommen, bekers, borden en kruiken. Daar bewaarden ze het eten in, ze kookten ermee of gebruikten het als servies aan tafel. Vaak stempelden de makers hun naam of letters aan de onderkant van het aardewerk. Zo kon je goed zien wie de potten gemaakt had.

De Romeinen namen ook voorwerpen van glas mee voor in de keuken en op tafel. Ze hadden het glasblazen uitgevonden en konden flesjes en potjes maken.

De Romeinen gebruikten lepels en vorken, maar snijden was voor in de keuken. Een mes hoorde niet op tafel.

In Rijnsburg is een mooie bronzen schaal met een vogelkop gevonden. In zo'n schaal zat water. Mensen maakten tijdens het eten hun vingers en handen hiermee schoon.

Rijke Romeinen

Heel rijke Romeinen aten gerechten die wij misschien een beetje vreemd vinden: pauwentongetjes of struisvogelhersenen bijvoorbeeld. Deze rijke mensen zaten niet rechtop tijdens het eten. Ze lagen een beetje. Slaven deden al het werk.

Gewoon eten

De minder rijke Romeinen aten brood, kaas, worst, vlees, vis en fruit, zoals aardbeien en kersen. Ook maakten ze met brood en graan een soort gerstepap.

Kruiden

De Romeinen gebruikten veel verschillende kruiden, zoals tijm, koriander, peper en oregano. Door de kruiden viel het niet zo op als het eten bedorven was.

Romeinse recepten

Geroosterde muis met honing

Mest een muis vet.

Rooster de muis.

Doe er honing bij.

Garum (vissaus)

Doe de ingewanden en het afval van makreel en tonijn in een grote ton.

Doe er veel zout bij.

Laat dit drie maanden staan, liefst in de hete zon.

Stinkt het lekker goed? Klaar!

Eet smakelijk!

Wist je dat ...

... de Romeinen iets heel handigs hadden uitgevonden, namelijk de pottenbakdraaischijf?
Daarmee konden ze veel sneller potjes maken dan met de hand.
... de Romeinen nog geen aardappelen, chocolade of tomaten aten?
Dat kenden de mensen nog niet in Europa. Ook suiker kenden ze nog niet. Voor een zoete smaak gebruikten ze altijd honing.

Tip!

Zelf een Romeins kommetje maken? Kijk voor tips op:

<https://www.romeinen.nl/uploads/media/5ea2060c97e58/knutselblad-romeinse-beker.pdf>

Meer weten over de schaal met vogelkop?

Zie <https://www.romeinen.nl/best-nine-in-3d/schaal-met-vogelkop>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over koken en eten?

*Kruik wijn/ water (IB4)
Torenmuseum*

*Messen (IC6)
Torenmuseum*

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de eetgewoontes van de Romeinen?

Moeilijke woorden

Aardewerk

Potten, borden of vazen die zijn gemaakt van aarde of klei. Ze zijn gebakken in een oven.

Bijlage 2: Themakaarten

2. Mode en verzorging

Welke kleren en sieraden droegen de Romeinen en hoe verzorgden ze zichzelf?

Spiegeltje, spiegeltje ...

De Romeinen besteedden veel aandacht aan hun verzorging en uiterlijk. Haar, make-up, kleding, juwelen: de (vooral rijkere) Romeinse vrouw was heel modebewust. De Romeinen vonden de spiegel uit (glas met een laagje metaal en lak), dus ze konden zichzelf goed bewonderen.

Hygiëne

Arm of rijk, iedereen ging minstens één keer per week naar het badhuis. Daar kon je sporten, baden en gemasseerd worden. Je huid werd weer lekker zacht door er lomentum op te smeren, een mengsel van vermalen tuinbonen, slakkenhuizen en klei. Dit mengsel liet je vervolgens van je huid afschrappen met een schraapijzer. Het badhuis was niet alleen een plek waar je schoon kon worden. Het was ook een sociale plek. Je sprak er vaak gezellig met je vrienden af of met iemand voor je werk.

Haar

De keizer en keizerin bepaalden de haarmode van het moment. Zij werden afgebeeld op munten. Zo kon iedereen in het hele Romeinse Rijk zien hoe hun haar zat. Voor de vrouw was dit vaak een opgestoken kapsel met veel vlechten, haarnaalden en soms een pruik of nepstukje. Ook verfdde de dames hun haren soms. Speciale haarslavinnen hielpen de vrouwen met hun haar, want het was best een werkje.

Make-up en parfum

Eigenlijk was make-up in de Romeinse tijd niet zo veel anders dan nu. De vrouwen gebruikten gezichtsmaskers en crèmes om hun huid te verzorgen en poeder en rouge om de huid nog mooier glad te laten lijken. Ook kwam er oogschaduw (gemaakt van edelstenenpoeder) en mascara of oogpotlood (gemaakt van berenvet) aan te pas. Soms was de make-up niet zo gezond. Gezichtspoeder maakten ze bijvoorbeeld van loodwit. Nu weten we dat loodwit supergiftig is, maar toen hadden ze daar geen idee van.

En wilde je lekker ruiken? Dan gebruikte je parfum van kaneel, amandelen of bijvoorbeeld **kardemom**.

Kleren en juwelen

Met je kleren en juwelen kon je anderen laten zien dat je rijk was en een goede smaak had. Rijke Romeinse dames kozen het liefst dure stoffen en droegen veel sieraden op hun lichaam en in hun haar. Armbandjes, oorbellen, ringen en mantelspelden werden vaak gemaakt van goud, zilver, brons of glas en (half)edelstenen.

Romeinse recepten

Gezichtszalf van Ovidius

Dit heb je nodig:

- gerstvlokken
- speltmeel
- linzen
- eieren
- gemalen hertengewei
- narcisbollen
- gom
- honing

Doe alle ingrediënten bij elkaar en meng ze totdat je een zachte zalf hebt.

Voor een gladde huid: smeren maar!

Wist je dat ...

... de Romeinen hun tanden ook al poetsten? Dit deden ze met speciale schuurpoedertjes, gemaakt van bijvoorbeeld gemalen hertengewei, schelpen of glas. Mondwater met dille of anijszaad zorgde voor een frisse adem. En anders hielp kauwen op een kaneelblad.

Tip!

Zelf een Romeinse **fibula** maken?

Kijk voor tips op <https://www.hunebednieuwscafe.nl/2017/12/maak-een-mantelspeld/>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over mode en verzorging?

Zalfpotje (IA1)
Torenmuseum

Haarspelden (IIA11)
Torenmuseum

Tegel badhuis
Katwijk's Museum

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de gewoontes van de Romeinen als het gaat om mode en verzorging?

Moeilijke woorden

Kardemom is een plant uit India die zoet ruikt en wordt gebruikt bij bijvoorbeeld het maken van koek en gebak.

Fibula is een mantelspeld.

Bijlage 2: Themakaarten

3. Onderweg

Hoe reisden de Romeinen en welke routes namen zij?

Van zand naar grind

Voordat de Romeinen naar ons land kwamen, bestonden onze wegen uit zand en modder. Als het hard had geregend, waren deze paden vaak onbegaanbaar. Om gemakkelijk van de ene plek naar de andere te komen in hun enorme Rijk, legden de Romeinen een groot netwerk van goede wegen aan. Ze maakten eerst een stevige ondergrond, zetten de zijkanten met palen af en legden bovenop een dikke laag grind of schelpen. Soldaten legden de wegen vaak aan.

Mijlpalen

Langs de belangrijkste wegen zetten de Romeinen om de duizend stappen mijlpalen neer, waarop je kon zien hoever je had gereisd en wat de dichtstbijzijnde stad was. Ook stond er vaak de naam van de keizer op die ervoor had gezorgd dat de weg er was.

Over water

Hoewel de Romeinse wegen een stuk beter waren dan zand- en modderpaden, kon je natuurlijk in vergelijking met nu nog steeds niet heel snel reizen. Veel mensen liepen. Romeinse soldaten liepen honderden kilometers om bij het fort te komen waar ze gelegerd werden. Sommige mensen gebruikten een koets, ossenwagen of paard. Maar dan kon je niet zoveel bagage meenemen. Een schip ging sneller én je kon meer spullen kwijt. Naast de landwegen waren de rivieren dan ook heel belangrijk.

Peutingerkaart

De Romeinen tekenden de wegen op een enorme wegenkaart: de Peutingerkaart. De originele kaart bestaat niet meer, maar er is wel een kopie uit de dertiende eeuw bewaard gebleven. De kaart is opgerold om hem gemakkelijk mee te kunnen nemen. Uitgerold is de kaart bijna 7 meter lang en 34 centimeter breed. Op de kaart zijn (**schematisch**) de wegen en de steden langs die wegen afgebeeld. Ook kun je zien hoe lang de afstanden zijn en waar de belangrijkste tempels, herbergen of forten liggen. De kaart is vernoemd naar Konrad Peutinger, van wie de kaart in de zestiende eeuw was.

Romeins recept voor een succesvol wegennetwerk

Nog even zien wat het Klokhuis erover zegt en hoe die Peutingerkaart er uitgerold uitziet?

Kijk dan het eerste stukje van deze Klokhuis-aflevering:

<https://schooltv.nl/video/het-klokhuis-romeinse-wegen/#q=romeinse%20wegen>

Wist je dat ...

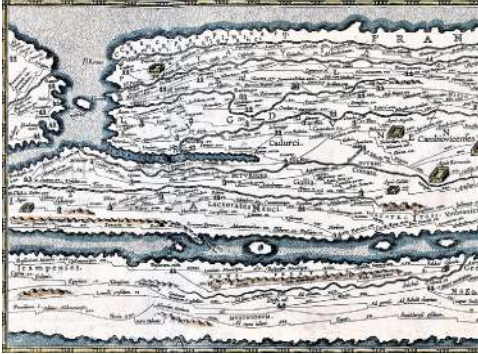
... er veel delen van Romeinse wegen zijn teruggevonden? Soms volgen de wegen van nu zelfs nog de loop van die eeuwenoude Romeinse routes. Ook in de gemeente Katwijk zijn resten van oude Romeinse wegen teruggevonden.

Tip!

De Peutingerkaart online bekijken? Op <https://www.romeinen.nl/romeinse-limes/limeskaart> kun je via het 'hamburgermenu' in de linkerbovenhoek van de kaart de Peutingerkaart over Google Maps heen leggen, zodat je toen en nu met elkaar kunt vergelijken.

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over reizen en wegen?

Peutingerkaart
Katwijk's Museum/ Torenmuseum

Resten van een Romeinse weg bij de N206. Door wegwerkzaamheden is deze weg op dit moment niet te zien. In 2023, na de werkzaamheden, is de Romeinse weg gemarkeerd en weer te bezoeken.

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de reisgewoontes van de Romeinen?

Moeilijke woorden

Een **schematische** tekening is een tekening die niet heel precies laat zien hoe iets eruitziet, maar alleen de belangrijkste dingen.

Bijlage 2: Themakaarten

4. Leven en dood

Welk geloof hadden de Romeinen en hoe gingen ze om met de dood?

Godsdienst

In het Romeinse Rijk was er niet maar één godsdienst. Iedereen mocht geloven wat hij wilde, zolang je de keizer maar vereerde. De keizer werd dan ook echt als een god vereerd.

Voor heel veel dingen was er een god. Ceres was bijvoorbeeld de godin van de oogst, Mars de god van de oorlog, Neptunus de god van de zee en Flora de godin van de lente en de bloemen.

Naast hun eigen goden namen de Romeinen vaak ook goden over van plaatselijke volkeren in hun Rijk. En andersom werden Romeinse goden door die volkeren overgenomen. Soms smolten twee goden samen, zoals de god Hercules (Romeins) Magusanus (Bataafs).

De Romeinen maakten beeldjes van de goden. Ook bouwden ze tempels voor hen: heilige gebouwen waarin ze de goden konden vereren en hen offers konden brengen. De Romeinen zetten bijvoorbeeld fruit of wijn in de tempel of soms zelfs een dier. In ieder Romeins huis stond een klein altaartje voor de beschermgoden van het huis, de lares. Daar brachten de mensen iedere ochtend een offer.

Bijgeloof

De Romeinen waren ook bijgelovig. Ze dachten dat boze geesten voor ongeluk konden zorgen en dat ze deze geesten met speciale sieraden en **offers** konden beïnvloeden. Ook dacht men dat je de toekomst kon voorspellen door bijvoorbeeld te kijken naar hoe vogels vlogen. Of dat haren en nagels toverkracht hadden en dat er een deel van jezelf in zat. Als iemand een stukje van jouw haar had, zou hij daarmee een vloek over jou kunnen uitspreken.

Begraven

Beeldjes stonden niet alleen in tempels of bij een huisaltaar. Soms werden ze ook meegegeven in een graf, als iemand was overleden. Ook kregen de doden sieraden, schaaltes met eten en muntjes mee 'voor onderweg'. De Romeinen geloofden dat je als overledene de rivier de Styx moest oversteken om naar het dodenrijk te komen. Veerman Charon zette de dode met zijn bootje over. Dat deed hij niet gratis. De dode betaalde Charon met de muntjes die hij had meegekregen in zijn graf. De Romeinen cremeerden (verbrandden) hun doden. De asresten werden in een pot of kistje gedaan en samen met de grafgiften begraven.

Romeinse godin Vesta

Meer weten over bijvoorbeeld de tempel en de verering van de godin Vesta? Bekijk dit stukje over de Vestaalse Maagden en de eeuwige vlam: <https://schooltv.nl/video/wat-zijn-vestaalse-maagden-welgestelde-meisjes-die-de-heilige-vlam-brandend-houden/#q=romeinse%20goden>

Wist je dat ...

... er in de gemeente Katwijk een grafveld is gevonden met resten van meer dan zevenhonderd mensen? Toen de **archeologen** verder zochten, bleken er ook een paar honden en paarden begraven te liggen.

Tip!

Zelf een Romeinse tempel maken?

Kijk voor tips op <https://sites.google.com/site/griekenromeinen2014/handvaardigheid>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over leven en dood?

Beeldje Isis
(IIIA1)
Torenmuseum

Amulet van rozet van
hertengewei (IIIA2)
Torenmuseum

Kookpot/ urn (IIIB2)
Torenmuseum

Grafveld Marktveld

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de gewoontes over geloof, leven en dood van de Romeinen?

Moeilijke woorden

Een **offer** is een geschenk voor bijvoorbeeld een god of godin, om te bedanken, hulp te krijgen of vergeving te vragen.

Een **archeoloog** probeert uit te vinden hoe mensen vroeger leefden, met behulp van voorwerpen die hij bijvoorbeeld opgraaft uit de bodem.

Bijlage 2: Themakaarten

5. Winkels en handel

Waar kochten de Romeinen hun spullen en hoe betaalden ze?

Van markt naar winkel

De winkel zoals we die nu kennen, is eigenlijk uitgevonden door de Romeinen. Voor die tijd kocht je je spullen op de markt. In het oude Rome vonden ze dat het sjuouwen met je handel een gedoe was. Ze bedachten toen een vaste 'marktkraam': een ruimte in een gebouw. Deze eerste soort winkel heette een taberna. Het was vaak een grote ruimte met een brede ingang en een toonbank aan de straat, zonder etalage. Een kistje of zakje was de kassa. De mannen waren vaak achter in de werkplaats aan het werk. De vrouwen verkochten de spullen aan de toonbank voor in de winkel (en hoorden zo alle roddels!).

Handelswaar

In tabernae (meervoud voor taberna) kon je van alles kopen: eten, kleding, beelden, potten en pannen. Er waren al echte winkelcentra: straten of pleinen vol winkeltjes. Ook in de gemeente Katwijk was er een lange weg in het dorp (vicus), van wel één kilometer, met daarlangs veel winkels.

Muntgeld

Voordat de Romeinen naar ons land kwamen, was er hier ruilhandel. Om iets te krijgen, ruilde je dat voor iets anders. De Romeinen namen muntgeld mee. Met gouden, zilveren en koperen munten betaalden ze bij de winkels voor hun eten en andere spullen. Op de munten stond het portret van de keizer van dat moment. De gouden aureus was het meeste waard. Voor vijftwintig zilveren denarius kreeg je één aureus. De sesterius was van **messing**, de quadrans van koper. Soms werd er ook 'op de pof' gekocht. Dan mocht je later betalen.

Romeinse recepten

Puls

Probeer eens echte Romeinse puls, een heerlijk hapje dat Romeinen vaak op straat in een taberna kochten.

Dit heb je nodig:

- witte wijn
- wijnazijn
- grutten
- spek
- uien
- knoflook
- kruiden

Breng de wijn en azijn aan de kook en strooi de grutten erin. Kook al roerend de grutten in 20-30 minuten gaar. Bak het spek, de uien en de knoflook en voeg deze ingrediënten aan het gruttenmengsel toe. Eet smakelijk!

Wist je dat ...

... een munt niet alleen iets was waarmee je kon betalen, maar dat de keizer hiermee ook wilde laten zien hoe goed hij was? Op de voorkant stond zijn portret en op de achterkant stond vaak een 'boodschap', bijvoorbeeld zijn functie, titels en welke overwinningen hij had behaald.

Tip!

Zelf een Romeinse munt maken? Kijk voor tips op:

<https://www.facebook.com/Thermenmuseum/posts/romeinse-munten-we-hebben-heel-wat-munten-gevonden-in-en-rondom-de-opgraving-net/3491918930822677/>

of https://issuu.com/hetmarkiezenhof/docs/romeinseleskist_docentenhandleiding (pagina 14)

Meer weten over handel met munten in plaats van ruilhandel? Kijk eens naar <https://schooltv.nl/video/betalen-in-de-tijd-van-de-romeinen-geld-in-plaats-van-ruilhandel/#q=romeins%20toilet>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over winkels en handel?

Munten (IIB 1)
Torenmuseum

Vicus

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de winkelgewoontes van de Romeinen?

Moeilijke woorden

Messing is een metaal, een mengsel van koper en zink.

Bijlage 2: Themakaarten

6. School en vrije tijd

Wat leerden Romeinse kinderen op school en hoe speelden ze in hun vrije tijd?

Naar school

Een Romeins kind ging voor het eerst naar school als hij of zij zes of zeven was. De basisschool heette *ludus*. Je zat niet alleen met leeftijdsgenoten bij elkaar in de klas, maar bij kinderen die even ver waren als jij. Arme kinderen deden alleen de basisschool. Als je ouders rijker waren, dan kon je ook naar de hogere school. En dat gold trouwens dan alleen voor jongens.

Romeinse kinderen gingen elke dag naar school, ook in het weekend. Gelukkig hadden ze wel af en toe vakantie. De lessen begonnen al heel vroeg in de ochtend. Je leerde schrijven, lezen en rekenen. Vaak moest je rijtjes en gedichten in je hoofd stampen. Er was geen gym of muziek. De meester was heel streng. Als je een beurt kreeg en het antwoord niet wist, dan kreeg je straf: vaak een klap met de sandaal van de meester of met een stok.

Schrijven en rekenen

Voordat de Romeinen naar ons land kwamen, bestond er hier nog geen **schrift**. Romeinen leerden ons lezen en schrijven. Kinderen op school schreven op een tafeltje met donkere **was** waarin ze met een graveerstift letters konden krassen. Soms zaten er twee van die plankjes aan elkaar vast, zodat je ze dicht kon klappen. Als je écht goed kon schrijven, dan mocht je inkt en een soort papier (gemaakt van huid of bomenbast) gebruiken.

Voor rekenen gebruikten de kinderen een *abacus*, een reken-telraam van metaal, waarop ze bolletjes heen en weer konden schuiven.

De Romeinen hadden dezelfde letters als wij, maar ze hadden andere cijfers. Voor de 1 gebruikten ze de I, 2 was II, 3 was III, 4 was IV en 5 was V. X stond voor 10, L voor 50, C voor 100, D voor 500 en M voor 1000.

Gebouw

Er bestonden bij de Romeinen geen echte schoolgebouwen. Vaak kregen kinderen les in een kamer die de meester huurde bij bijvoorbeeld een winkel of bij iemand thuis. Of de kinderen zochten met hun krukjes een plekje in de open lucht.

Spelen

De Romeinse kinderen speelden spelletjes die jij misschien ook wel kent. Ze speelden spelletjes met dobbelstenen en ze kenden een soort schaken (*ludus latruncularum*). Daarnaast gebruikten ze knikkers, steentjes of **bikkels** (botjes) om mee te spelen. Ze hinkelden op een hinkelbaan, tolden met een zweeptol of speelden verstoppertje of tikkertje. Meisjes speelden met poppen. Zo leerden ze van alles over het huishouden, voor later.

Romeins spel

Bikkelen

Dit heb je nodig:

- per persoon vijf **bikkels**
- of anders vijf steentjes

Gooi de bikkels met één hand in de lucht en probeer er met één hand zoveel mogelijk weer op te vangen. Leg de bikkels die je hebt gevangen opzij. Kies één bikkel om mee verder te gaan. Gooi deze weer in de lucht en raap een van de gevallen bikkels van de grond. Je hebt hiervoor de tijd zolang de omhoog gegooide bikkel in de lucht is. Herhaal dit tot je alle bikkels hebt opgeraapt. Lukt het niet? Dan ben je af en is de volgende aan de beurt.

Wist je dat ...

... de meester en zijn klas wel eens weggejaagd werden als ze buiten les hadden? Andere mensen vonden de herrie die ze maakten soms vervelend.

Tip!

Zelf een Romeinse puzzel maken? Kijk voor tips op:

<https://www.romeinen.nl/uploads/media/5ea4330d884cf/knutselblad-romeinse-puzzel.pdf>

Hoe zat het ook alweer met die Romeinse cijfers? Kijk maar op <https://schooltv.nl/video/hoe-lees-je-romeinse-cijfers-symbolen-in-plaats-van-getallen/#q=toilet%20romeinen>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over school en spelen?

Dobbelsteen IIB6)
Torenmuseum

Kerkklok Romeinse cijfers

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over school en spelen bij de Romeinen?

Moeilijke woorden

Schrift is een manier om taal met tekens vast te leggen.

Was is een kneedbare, vetachtige stof, bijvoorbeeld gemaakt door bijen.

Bikkels zijn kleine dierenbotjes.

Bijlage 2: Themakaarten

7. Een dak boven je hoofd

Wat bouwden de Romeinen en hoe woonden ze?

Knappe bouwers

De Romeinen waren heel knappe bouwers. Toen de mensen in ons land nog in eenvoudige hutten woonden, bedachten de Romeinen allemaal technieken om stevige, stenen huizen, tempels en bruggen te bouwen. Ze vonden het beton uit en ontdekten hoe ze riolen, **aquaducten** en dakpannen konden maken. Met beton en grote bogen overkaptten de Romeinen heel hoge en grote ruimtes. Dat was nog niet eerder gelukt.

Forten en torens

Door het hele Rijk bouwden de Romeinen forten en wachttorens. Een fort had een paar poorten. Binnen in het fort waren onder andere barakken voor de soldaten, een huis voor de baas van het fort, een hoofdkwartier en een voorraadschuur. Ook was er een ziekenbarak, een wapenopslag en een gevangenis.

Soldaten bouwden de forten, torens en wegen. Ze waren goede vechters én dus ook nog eens sterke en handige ambachtsmannen. Veel van het gereedschap dat ze gebruikten, lijkt op gereedschap van nu. Denk aan een bijl, kapmes, zaag, passer enzovoort

Vicus

Bij een fort ontstond vaak een *vicus*, een kampdorp. Daar gingen de vrouwen en kinderen van de soldaten wonen. En er kwamen winkels van handelaren en ambachtslieden. De ambachtslieden maakten vaak spullen voor de soldaten: harnassen, wagens, leren kleding en helmen. De huizen lagen met de ingang aan de straat en waren langwerpig van vorm. Voorin was vaak een winkel, achterin het huis. In het huis was een stookplaats om op te koken. Sommige mensen hadden al een soort 'koelkast': een *dolium*, een grote voorraadpot die je kon ingraven in de grond, zodat de inhoud van de pot lekker koel bleef. Achter op het erf vond je een tuin en een waterput.

Romeins bouwen

Zelf door Romeins huis lopen? Kijk hier: <https://www.youtube.com/watch?v=24opWnfv8e4>
En hier zie je 'de officiële opening van het eerste Romeinse riool':
<https://schooltv.nl/video/het-eerste-riool-poepen-in-het-romeinse-rijk/#q=romeins%20toilet>

Wist je dat ...

... de meeste huizen geen wc hadden? Mensen gingen naar een openbaar toilet. Ze zaten daar naast elkaar en deden hun behoeften boven een gat.

Tip!

Zin om een Romeins fort en een vicus te kleuren? Kijk hier voor een kleurplaat:
<https://www.romeinen.nl/uploads/media/5ea17342be56d/kleurplaat-fectio.pdf>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over gebouwen?

*Bijl (IA2)
Torenmuseum*

*Dakpan
Katwijk's Museum*

Vicus

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de gebouwen van de Romeinen?

Moeilijke woorden

Een **aquaduct** is een weg waar water doorheen of overheen kan lopen. Een waterkanaal liep meestal onder de grond, maar soms lukte dat niet. Dan maakte men een systeem van stenen bogen boven de grond.

Bijlage 2: Themakaarten

8. Het leger

Wat moest je doen om soldaat te worden bij de Romeinen en hoe vochten ze?

Beroepssoldaat

Als er lang geleden oorlog uitbrak, dan werden er overal mannen vandaan gehaald om mee te vechten. Boeren en ambachtslieden moesten zich melden. De Romeinen pakten dat anders aan. Bij de Romeinen was 'soldaat zijn' een beroep. Je kreeg een opleiding, leerde lezen en schrijven, trainde veel en je werd goed betaald en verzorgd.

Als soldaat moest je twintig jaar in dienst van het leger blijven. Je mocht niet trouwen. Je mocht wel een vriendin en kinderen hebben, die met je meereisden en in de **vicus** bij het fort gingen wonen. Na je dienstitijd kreeg je Romeins burgerrecht, een beetje geld, een stuk grond en mocht je trouwen.

Bouwen en marcheren

Het Romeinse leger was heel goed georganiseerd en veroverde het ene na het andere gebied. Het leger bestond uit grote en kleine groepen: een legioen was vijfduizend man sterk, een cohort tussen de vijfhonderd en duizend man. Soldaten moesten vaak marcheren: in de maat lopen in een rij met veel zware spullen op hun rug. Als ze naar een fort ergens in het Romeinse Rijk werden gestuurd, dan gingen ze te voet. Dagen achter elkaar liepen ze. Gelukkig waren er goede wegen in het Rijk en hoefden ze niet over modderpaadjes. Naast marcheren en trainen, hadden soldaten allerlei andere taken. Ze bouwden bijvoorbeeld wegen en forten. Als soldaat moest je dus veel kunnen. Het was erg belangrijk dat je altijd naar je baas luisterde. Volgde je een bevel niet op, dan kreeg je een zware straf.

In het fort

Soldaten sliepen in de barakken in het fort. Ze deelden zo'n barak met z'n achten. Iedere soldaat had zijn eigen spullen: wapens, servies, olielampjes enzovoort. Om ervoor te zorgen dat ze hun spullen niet kwijt raakten, schreven ze overal hun naam op.

Kleding en wapens

De soldaten waren zwaar bewapend met bijvoorbeeld zwaarden, dolken, speren of lansen. Ze droegen veel beschermende kleding: helm, schild, scheenbeschermers, wangkleppen en een borstpantser. Aan hun voeten droegen de soldaten sterke, leren schoenen. Dit waren oorspronkelijk sandalen, ook hier in het koudere, natte noorden van Europa, maar later maakten ze daar gesloten schoenen van. Op de zolen sloegen ze kopspijkers. Zo gingen de zolen langer mee en gleden de soldaten minder snel uit.

Romeinse uitrusting

Wil je zien hoe zo'n soldaat eruitzag? Bekijk hier de vensterplaat Romeinse limes: <https://www.canonvannederland.nl/nl/romeinselimes> (even zoeken en doorklikken!)

En bekijk hier de wapens en kleding van de soldaten: <https://schooltv.nl/video/wapens-van-romeinen-waarmee-vochten-de-romeinen/#q=romeinse%20soldaat>

Wist je dat ...

... de paarden in het leger ook flink uitgedost werden? Ze kregen bijvoorbeeld kralenkettingen om, mooie hoofdstellen en belletjes.

Tip!

Nog even alles op een rijtje? Kijk dan hier voor een 'reclameboodschap van het Romeinse leger':
<https://schooltv.nl/video/het-romeinse-leger-sterk-en-onverslaanbaar/#q=romeinse%20soldaat>

Je eigen Romeinse schild maken? Kijk hier voor tips:

<https://www.meestererik.nl/wp-content/uploads/2019/08/Scutum-inclusief-stappenplan.pdf>

Sporen in Katwijk

Waar vind je sporen van de Romeinen in de gemeente Katwijk die gaan over het Romeinse leger?

Been-
beschermer
(IIB8)
Torenmuseum

Lanspunt
(IIE2)
Torenmuseum

Markering Fort
Valkenburg

Hekwerk Romeinse schilden, Veepad,
in Valkenburg

Voor je presentatie

- Waar werden deze voorwerpen voor gebruikt?
- Wat kun je erbij vertellen over de Romeinse soldaten en het leger?

Moeilijke woorden

De **vicus** is een kampdorp dat vaak bij een fort ontstond. Hier woonden de vriendinnen en kinderen van de soldaten en ook de ambachtslieden en handelaren die spullen voor het leger maakten en verkochten.

Bijlage 6: Achtergrondinformatie en tips

Algemeen over de Romeinen in ons land

Schooltv en het Klokhuis:

- Schooltv: [Romeinen in ons land](#) (Wat namen de Romeinen mee naar ons land?)
- Clip Schooltv: [Alle wegen leiden naar Rome](#)
- Klokhuis: [Romeinse wegen](#) (Hoe legden de Romeinen hun wegennetwerk aan?)
- Klokhuis: [Romeinse bouwwerken](#)
- Klokhuis: [Hoe lees je Romeinse cijfers?](#)
- Klokhuis schrijft geschiedenis - Canon: [De Romeinse limes](#)
- Schooltv: [Welkom bij de Romeinen](#) (zesdelige serie over diverse onderwerpen)
- Schooltv Quiz: [Romeinen in ons land](#)
- Schooltv Quiz: [Welkom bij de Romeinen](#)
- Schooltv Quiz: [De Romeinse limes](#)
- Romeinse limes kwartetspel (kijk [hier](#) voor meer informatie)

Entoen.nu Canonvenster: [Romeinse limes](#)

Ontdek Romeins Nederland: www.romeinen.nl

a. [Overzicht plekken limes](#): meer informatie per plaats langs de limes

b. [Limeskaart](#): idem

Video: [Hoe is een Romeinse soldaat aangekleed?](#)

Wikikids: [Romeinse Rijk](#)

[Knutselbladen](#)

Erfgoedhuis Zuid-Holland: [Romeinen in drie minuten](#)

Romeinen langs de Rijn, de limes

[Rondleiding](#) over tentoonstelling RMO

[Limeskaart](#): Interactieve kaart van de limes in Nederland, met per vindplaats lees-, beeld- en filmmateriaal

Katwijk en de Romeinen

De Romeinen in de gemeente Katwijk (vijf video's gemaakt door gemeente Katwijk):

- [Schildwachten langs de Rijn](#) (grenswacht van het Romeinse Rijk)
- [De Romeinse weg](#) (vondsten langs de N206)
- [Kalla's Toren](#) (Kalla's Toren en Fort Brittenburg)
- [Kustbewoners](#) (Boeren nederzetting Zanderij)
- [De Kerktoren](#) (het Castellum in Valkenburg)

Musea

Katwijksmuseum, [Peutingerkartaat](#)

[Torenmuseum](#) Valkenburg

Wandelroute

Interactieve wandelroute Katwijk-Valkenburg, IZI-travel; [online](#) te bekijken of te [downloaden](#) op een smartphone (zoek op: Romeinse limes 1] Katwijk aan Zee- Valkenburg ZH)

Keizer Caligula:

<https://schooltv.nl/video/wie-was-keizer-caligula-een-wrede-paardengek/#q=romeinen>

Bijlage 7: Praktische informatie

Adres en contactgegevens musea en gastdocenten

Katwijk's Museum

Voorstraat 46
2225 ER Katwijk aan Zee
Telefoon: 071 401 3047
info@katwijksmuseum.nl

Torenmuseum

Castellumplein 1a
2235 CN Valkenburg
Telefoon 071 407 5460
vereniging@oudvalkenburgzh.nl